

A József Attila-emlékév polémiái

Lapszéli jegyzetek

„...a kulturális változás fő eszköze inkább a másként való beszéd képessége, mint a jó érvelés”.

Richard Rorty

Jegyzetlapokkal teletűzdelt József Attila-összest meg József Attiláról szóló tanulmányokat olvastam az utóbbi napokban, régieket is meg újakat is, mert száz évvel ezelőtt született a költő, azon kitüntettek egyike, akitől nem feledkezett meg az irodalmi emlékezet. Január 7-én, Attila-napon, be is jelentették a József Attila-emlékév kezdetét. Ami azt jelenti, 2005-ben az irodalmi, sőt általában a kulturális érdeklődés előterében József Attila áll majd, az ő nevéhez és költészetéhez kötődnek majd az irodalmi és művelődési rendezvények, az ő nevéhez pályázatok és konferenciák, ünnepek és alkalmi műsorok. Nem véletlenül, hiszen József Attila költészete, életrajza és alakja a halála óta eltelt évtizedekben tankönyvek, rendezvények és megemlékezések, de a tudomány és az élő irodalom nyomán is beivódott a magyar irodalmi kultúrába, részévé vált a magyar költészet- és irodalomismeretnek, versei élő hagyománnyá nemesedtek, ő maga pedig megkerülhetetlen, kultikus alakja lett nemcsak a huszadik századi, hanem a magyar költészet egészének. Kulcsár Szabó Ernő mondta, hogy a 20. század klasszikusai között „József Attila az egyedüli, aki biztonsággal őrzi megszilárdult helyét a kánonban”, ő az, akinek „törtélen a fogadtatástörténete”.¹

¹ Kulcsár Szabó Ernő, „Szétterült ütem hálója”, in: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna, Bp., Anonymus Kiadó, 2001, 15.

József Attiláról ma mindenki tud valamit, ismer egy-két verscímet vagy verssort, ismer néhány életrajzi adatot, vagy ha ennél is kevesebbet, akkor valamely elnevezésben, és nem is mindig művelődési intézmény, könyvtár vagy színház nevében, hanem például utcanevekben, terek elnevezésében találkozhatott a költő nevével. Vagyis József Attila velünk van, bármikor hivatkozhatunk rá, idézhetjük, példálózhatunk akár a költészetével, akár az életrajzával, de leveleivel és tanulmányaival is, sőt ideológiai alakulástörténetével, akár betegségével is. Szobrokról és fényképekről, kortársak emlékeiből, hozzá és róla írott versekből, róla készült portrékból néz ránk, és – gondolom – nem mindig örül annak, amit-maga körül lát.

Munkáiról, költészetéről, életrajzáról, kapcsolatairól és környezetéről, a családjáról, közelebbi meg távolabbi ismeretségi köréről könyvtárnyit írtak össze az elmúlt évtizedek során illetékesek és illetéktelenek, szakértők és dilettánsok. Ki is alakult, létrejött a József Attila-kutatók köre, a „József Attila-szakma”. Egész tudós életművek születtek ebben a szakmában. Egymásnak ellentmondó, egymással vitatkozó, sokszor már nem is annyira József Attilára, mint inkább a másik szakértő szavára figyelő dolgozatok, vitairatok és könyvek láttak napvilágot, ezzel együtt eltérő szempontokat követő válogatásokat, antológiákat szerkesztettek és adtak ki. József Attiláról mintha már mindent tudnánk. Csakhogy ennek a kivételesen gazdag rá vonatkozó irodalomnak csak részleges ismerete alapján akár az is mondható, hogy igazán keveset tudunk róla. Mert nem szabadulhatunk meg Beney Zsuzsának Az *Eszmélet* lírája című, példamutató esszéjében közölt kételyétől. Az *Eszmélet* valóban „egyike József Attila legtöbbet elemzett verseinek – mint a mágnes, úgy húzza magához olvasóit és méltatóit”. Szinte mindenki ebben a költeményben, mások szerint versciklusban, megint mások szerint „verssorozatban” reméli megtalálni József Attila „beláthatatlanul komplex és sokrétű költészetének kulcsát”. Vannak azonban, talán nem is kevesen vannak, akikben ugyanez a vers ébreszti fel „azt a homályos érzést, mely József Attila érthetősége mögött mindig egy homályba merült, elérhetetlen és érthetetlen titkos mondanivaló jelenlétére utal”.² Talán mindenki, aki egyszer is belemerült József Attila költészetébe, „felébredt” ez a „homályos érzés”. Nyilván még Tverdota Györgyben is, a mai József Attila-szakma vezető egyéniségében, aki egy egész könyvben tett – sikeres – kísérletet az *Eszmélet* értelmezésére. Hiszen a költemény, szerinte versciklus értelmezését maga sem tekinti befejezettnek, mert ahogyan könyvének bevezetőjében mondja, arra számít, hogy erőfeszítései nyomán „végre megteremtődik a XX. század e remekművével kap-

² Beney Zsuzsa, *A gondolat metaforái*. Esszék József Attila költészetéről, Argumentum Kiadó, 1999, 130.

csolatos szakmai egyetértés minimuma, amely alapul szolgálhat a további értelmezések számára.³ Nem lehet tudni, mennyit tesz ki a „szakmai egyetértés minimuma”, az azonban bizonyos, hogy az sem, aki sokat – legtöbbet – tud József Attila költészetéről, kerülheti meg ama „homályos érzést”, hogy értelmezése nyomán még mindig van valami a „szöveg”, a mű mögött, ami számára hozzáférhetetlen, elérhetetlen. Nincs más esélye a József Attila-szakmának, de az interpretációs gyakorlatoknak sincs más esélye, mint szembenézni vele, és elfogadni ezt a „homályos érzést”. Tverdota György is ezt tette, amikor *Eszmélet-elemzésére a „további értelmezések”* szolgálatát bízta. Megnyugtató lehet viszont, ha a „szakmai egyetértés minimuma, azt jelenti – ugyanarról beszélünk.

És József Attila költészetének továbbírására is akad bőven példa. *Már nem sajnó. József Attila legszebb öregkori versei*⁴ címen néhány évvel ezelőtt tizenhárom mai magyar költő írt bele a József Attila-kánonba jó néhány verset. „Igazi posztmodern ötlet”-nek⁵ mondta ezt a kötetet a recenzense, a szerzői névvel való retorikai játéknak. Hasonló ötletek és költői játékok korábban is voltak a magyar költészetben. Maga József Attila is „írt”, pontosabban „átírt”, „kijavított” néhány Babits-verset nevezetesen és sokat emlegetett Babits-bírálatában, persze egyáltalán nem játékos kedvében. Ha a ráírásokat, át- és beleírásokat az idézet vagy a kvázicitátum felől közelítjük meg, József Attila költészetében is beleütközhetünk biblikus, mitológikus, folklorizációs, filozofikus vagy éppen pszichoanalitikus pretextusokba. Ebből következően azonban József Attila még távol áll a posztmodernőtől, az „igazi posztmodern ötlet”-ektől. József Attila költészete úgy zárult le, hogy nem írható tovább, csak „ráírni” lehet. Persze nemcsak verset, hanem tanulmányt, esszét, regényt is. Legfőképpen biográfiát. A *Már nem sajnó* kötet költői és versei sem írhattak („öregkori”) „József Attilákat” még akkor sem, ha töviről hegyire ismerték a költőelőd életrajzát, gondolkodásmódját, verstanát is – csak a saját verseiket írhatták. Azt azonban bizonyították, hogy közülük van József Attilához, sőt azt is, hogy a múlt század végi magyar költészet posztmodern átrendeződése hagyományának választotta József Attila költészetét, érti is a maga módján. Annak a már

³ Tverdota György, *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 8.

⁴ *Már nem sajnó. József Attila legszebb öregkori versei*, Bp., Balassi-Cserépfalvi, 1994. „Azt hiszem – írta a kötet bírálatában Bán Zoltán András (*Az elme szabad állat*, Bp., Magvető Kiadó, 2000, 328.) –, József Attila nem kultikus, hanem (a fenti értelemben felfogott) mitológikus alak lett – bár a kettőt sokszor tényleg lehetetlen elkülöníteni.” A „mitológikus alak” életben tartása mások által írt „öregkori versekkel” játék, de egyben érvelés a líra „jelenidejűsége” mellett.

⁵ Kulcsár-Szabó Zoltán, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., József Attila Kör, Kijárat Kiadó, 1997, 128.

idézett *minimumnak* a jegyében, hogy legalább ugyanarról beszélünk. A posztmodern József Attila-értése azonban igencsak eltér akár az újhaldások, Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes, Lator László és Rába György, akár az indulatos alanyiságot fenntartó Juhász Ferenc és Nagy László József Attila-értésétől. Egyik irányzat sem mintázhatta át József Attila költészetét, de minden irányzat rátalált és ráismert a maga József Attilájára. Ami azt jelenti, hogy József Attila nevét és költészetét nemcsak az irodalmi kultúra intézményei, nemcsak az utcanévek, nemcsak az alkalmi, például a költészet napi rendezvények, szobrok és fényképek, se csupán esszék, tanulmányok, irodalomtörténetek őrzik meg és tartják fenn, hanem a mindenkori jelen költészete, verstana és poétikája, vers- és létértelmezése.

De miként tartja fenn az irodalomtudomány? A József Attila-kutatók, egészében a József Attila-szakma? Persze nincs egyetértés a szakmában, eltérő, egymással élesen szembenálló, sőt egymást kizáró esztétikai és poétikai szempontok csapnak össze József Attila körül, és ezeknek az összecsapásoknak a nyomán egymással még köszönőviszonyban se levő iskolák, csoportok alakulnak ki. Nem most kezdődött a József Attila-polémia. A korábbi évtizedekben sokszor a politika, majdnem mindig az ideológia mentén zajlott e nem mindig zajos, de mindig kizárólagos, sőt sokszor a hatalmi szót is bevető vita. Az ideológiai szigorától még az olyan viszonylag toleránsnak ismert, az új aspektusokkal is számítani tudó, saját korábbi álláspontjait, ha nem is visszavonni, de sokszor újragondolni képes József Attila-szakértő sem lehetett mentes, amilyen Szabolcsi Miklós volt. Már csak azért sem, mert József Attilára nemcsak az irodalmi élet és kultúra, nemcsak a kortárs költészet és irodalomtudomány, hanem a politika és az ideológia is számított. Szüksége volt rá a hatalomnak, szüksége az éppen időszerű eszmei fordulatnak, szüksége a politikai retorikának, nem utolsósorban az átpolitizált oktatásnak. A József Attila-kutatásba bele is szólt a politika, hiszen mint minden másnak, ennek is irányt akart szabni. Szerencsére nem mindenki és nem egyszerű bólintással fogadta el a politika, az ideológia, végső soron a hatalom beintését. Bori Imre egyike volt azoknak a József Attila-olvasóknak és -értőknek a múlt század második felében, akik megkísérelték kimenteni a költőt a politika szorításából.

Az utóbbi egy, másfél évtized József Attila-kutatása már mentesült a külső nyomástól, ebből következően valóban a költőre, költészetének megértésére, verstörténeti helyének kijelölésére, poétikájára figyelhetett. Az új helyzetből azonban nem a kutatók, nem a József Attila-szakma egyetértése következett. Ellenkezőleg. Éppen most az ideológiai nyomás és igénybejelentés terhe alól felszabadult József Attila-kutatás teremtett igazán éles polemikus helyzeteket. Jól látható és jól követhető ennek a vitahelyzetnek a kialakulása. 2000 tavaszán Miskolcon József Attila-újraolvasó

konferenciát rendeztek. A Kosztolányi-, a Szabó Lőrinc-, az Ady-, a Kassák- külön kötetekben is megjelent - újraolvasók után azzal a nem rejtett és tiszteletet érdemlő szándékkal, hogy a korábbi és a mostani, hagyományosnak, sokszor tévesnek vélt József Attila-olvasatokkal, a József Attila-értés korábbi irányával és örökségével szemben egy másik, vagyis, ha nem is igaznak, de mindenképpen időszerű(bb)nek vélt József Attila-újraolvasást, elsőrangúan poétikai - „poetológiai” - olvasatot kezdeményezzenek. Miskolcon, ahogyan az ott elhangzott előadásokat közreadó *Tanulmányok József Attiláról*⁶ című kötet tartalommutatójából kiderül, nemcsak az új olvasat hívei voltak jelen, de jelen voltak a hagyományosabb szempontokat követő, zömmel idősebb kutatók is, a József Attila-szakma képviselőiben. Várható volt, hogy éppen ezért a miskolci konferenciának lesz, és nem is akármilyen, visszhangja. Ott még nem bontakozhatott ki az új helyzetű József Attila-vita, de kibontakozott később, például a 2003-ban Budapesten magáról a vitahelyzetről sokat mondó *Mi, József Attila-kutatók* címen rendezett konferencián. A konferencia alcíme - *A József Attila-kutatás dilemmái* - arra utal, hogy itt a miskolci tanácskozás folytatódott, azaz az ismét nem rejtett és szintén tiszteletet érdemlő szándékkal, hogy kísérletet tegyen az amott hagyományosnak, sőt „eltévelyedésnek” mondott József Attila-értés eredményeinek megőrzésére, módszereinek fenntartására. Ennek a konferenciának anyaga, egy másik hasonló célkitűzésű tanácskozással együtt „*Testet öltött érv*”⁷ címen jelent meg. Az újraolvasó kötet és ez az újabb tanulmánygyűjtemény arról tanúskodik, hogy - miután a József Attila-kutatásból kivonult a politika, nagyobbára az ideológiai is, pedig Lengyel András Kulcsár Szabó Ernőt, a miskolci konferencia kezdeményezőjét, polemikus hévvel „ideológusnak” mondja, aki „nem leír, hanem előír”⁸ -, a József Attila-polémia más alapokra helyeződött át, kevésbé ideologikus alapokra, a nyelvi és poétikai, esztétikai és hatástörténeti kérdésekre helyezve a hangsúlyt.

Alapvetően két irodalomtörténeti és irodalomelméleti szempontrendszer polémiáját jelzi a két kötet. A *Tanulmányok József Attiláról* kötet bevezetőjében Kulcsár Szabó Ernő fogalmazza meg azokat a poetológiai kérdéseket, amelyek nyomán, szemben a biografikus forrásoknak „jelentőséget tulajdonító” hagyományos felfogásokkal, megtörténhet József Attila költészetének újraolvasása. Kulcsár Szabó Ernő bevezetőjére, ezen túlme-

⁶ Újraolvasó, *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna, Bp., Anonymus Kiadó, 2001

⁷ *A testet öltött érv. Az értekező József Attila*, szerk. Tverdota György, Veres András, Bp., Balassi Kiadó, 2003

⁸ Lengyel András, *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*. Forrás, 2003/12. 17.

nően a miskolci konferencia irányvételére, az ott elhangzott kritika néhány szavát is megszívlevél reflektált a „hagyományos felfogás”, de egyben a József Attila-szakma, vagyis a „mi, József Attila-kutatók” nevében Tverdota György. Polemikus írását a kecskeméti *Forrás* 2003. évi decemberi József Attila-száma után a „*Testet öltött érv*” kötet függelékben közli, mintegy jelezve, hogy maga a tanulmánykötet nem a vita kedvéért született. Persze a kötet legtöbb tanulmánya, kimondatlanul is, a vitához szól hozzá, hiszen a Miskolcon elvitatott értelmezési és kutatási szempontokat igyekszik fenntartani, tovább vinni, új adatokkal járulni hozzá a József Attila-kutatás eddigi eredményeihez.

Élesbe fordult tehát a József Attila-polémia és a vita aligha juthat a mostani, oly kedélyesen (névnapon) bejelentett József Attila-emlékév során nyugvópontra. Nem is várható el, hogy nyugvópontra jusson, hiszen a József Attila-kérdés mostanáig és talán mostantól kezdődően is a magyar költészet történeti és poétikai megértésének egyik kulcskérdése. Nem vezetne messzire, ha bárki ezekre a kérdésekre tartósan megnyugtató válaszokat várna. A vitakozó felek sem reménykedhetnek ebben.

1905-ben ígyen

iktattak be az alkotmányba.

József Attila: *Április 11*

Már csak azért sem reménykedhetnek ebben, mert a József Attila-polémia nem most kezdődött, már életében elkezdődött, és azóta is töretlenül zajlik. „Fogadtatástörténetének” töretlenségével párhuzamosan. Érdeemes ennek a polémiának egyik, mellékesnek aligha vehető, korábbi, majdnem elfeledett eseményére emlékeztetni. A József Attila-szakma nem veszi észre, vagy csak nagyon távolról reflektál erre az eseményre. 1981-ben József Attila születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából tudományos tanácskozást rendeztek az akkori Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében. Bori Imre bevezetője szerint a tanácskozásnak hármastagoltsága volt, a vajdasági magyar József Attila-recepciót tekintette át, az itteni József Attila-kutatás eredményeiről számolt be, amelyeket – ahogyan Bori Imre akkor fogalmazott – „a József Attila-kutatások már meg nem kerülhetik, hiszen olyan szempontok érvényesülnek bennük, amelyek József Attila művészetének jobb megértését segítik elő, illetve a kutatókat továbbgondolásra, nézeteik felülvizsgálatára serkentik”⁹, harmadsorban pedig József Attila délszláv befogadástörténetének bemutatására tett kísérletet. Nem a konferencia szervezőin múltott, hogy a hármastagoltságú tanácskozás csak részben valósulhatott meg, főként a meghívott előadók egy részének távolmaradása miatt. Kár, hogy akkor Sza-

⁹ Bori Imre, *Előszó*, in: *Hungarológiai Közlemények*, 1981. szeptember, 48. sz., 198.

bolcsi Miklós akadémikus nem jöhetett el Újvidékre, se Tamás Attila Debrecenből. Lett volna velük mit megvitatni a tanácskozáson és a tanácskozás után is. Azt is sajnálni lehet, hogy a József Attila-fordító Danilo Kiš sem lehetett jelen, a szlovén előadó, Jože Pogačnik pedig „a szlovén fordítások csekély száma miatt” elállt előadásának megírásától.

Bori Imre már tíz évvel korábban *A szürrealizmus ideje*¹⁰ című könyvének több fejezetében szólt József Attila szürrealizmusáról. Arról, hogy József Attila a bécsi kudarc, expresszionizmusa „megkésetttségének” belátása után továbbutazik „az irodalmi forrongások újabb forrása, Párizs felé s a szürrealizmus csillagképe alá”.¹¹ Bori Imre meglátása szerint a szürrealizmus hatása nem érte váratlanul a költőt. Korai versei némelyikében már felismerhetők szürrealizmusra utaló jegyek, ahogyan Bori írja „a költő szürrealizmusának pirkadataként”. A „groteszk felé hajló” képekben, a „monológversben”, a „képkapcsolatok lazább” jellegében, az „asszociációs kapcsolatok villámainak merészebb” kísülésében fedezi fel a szürrealista jegyeket, valamint az „automatizmussal” való kísérletezésben. Megjegyzi azonban, hogy sem ezek, se a későbbiek nem tekinthetők „automatikus fogantatásúaknak”. „A lélek mélyei felé utazik a költő, ahonnan az élményeket, emlékeket, vágyakat, egyszóval a képelemeket a szürrealista mechanizmus segítségével hozza fel.”¹² Ehhez teszi hozzá Bori, hogy József Attila szürrealista verskompozícióiban „nem tiszta automatizmust érvényesít, de egészen meg tudja közelíteni ennek hatását az össze nem illés kontrasztjaival, a merész kapcsolásokkal, a meghökkentőnek látszó viszonylatok megteremtésével”.¹³ E korai szürrealista időszak után a *Klárissal* és a *Medáliákkal* József Attila szürrealizmusának új korszaka kezdődik, amelybe olyan „verssorozat” is beletartozik, amilyen az *Eszmélet*, és olyan nagy vers is, amilyen *A város peremén*. Az 1936 májusában írt, sokáig rejtetett, Bori Imre könyvének idejében még nem publikált *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című verskompozíciót Bori „József Attila legdöbbenesebb s nemcsak a magyar, de a világirodalmi szürrealizmusnak is egyik legrettenesebb, legsötétebb” remekművének tartotta, és „a magyar irodalom legismeretlenebb”¹⁴ szövegének mondta. Bori Imre koncepciójának lényege, hogy a szürrealizmus nyomot hagyott József Attila egész életművén, erősebb vagy gyöngébb formában jelen van a korai versektől kezdődően az utolsó versek időszakáig, bár költészetének egészét mégsem lehet szürrealistának mondani. Vagyis, Bori szerint a szürrealizmus, ezzel

¹⁰ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1970

¹¹ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 89.

¹² Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 93–94.

¹³ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 94.

¹⁴ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 124.

együtt maga az avantgárd is meghatározta József Attila poétikáját, és sohasem múlt el fölöle akárhány változáson is esett át költői életművének alakulástörténete. A József Attila lírájában követhető nyomoknak és jegyeknek, annak, ahogyan a szürrealista nyomok és jegyek változnak, Bori Imre szerint a húszas és a harmincas évek fordulóján különös jelentősége van: innen kezdődően lehet szó „váltásról” József Attila költészetében. Szürrealizmusának második korszaka kezdődik itt. Függetlenül attól, hogy „jelenleg nincs világos képünk az avantgarde retorikai örökség átsajátítása (a Kassák-hatás) és az ekkor fölértékelt (Kosztolányi-féle) vokalitás nyelvszemléleti premisszáinak »találkozásáról« (sem) József Attila harmincas évekbeli lírájában”¹⁵ az biztos állítható, hogy „a nagyon is termékeny avantgarde poétikai ösztönzések József Attilánál és Szabó Lőrincnél ekkorra fordultak át a nyelv létmódjának új tapasztalatába”.¹⁶ Ennek a váltásnak az ideje egybeesik azzal a sokat vitatott „korszakhatárral” is, ami a „klasszikus modernség”, valamint a „történeti avantgárd” nyomán a „későmodern” poétikájának térhódítását jelenti a múlt századi magyar költészet alakulástörténetében. A „váltást” Bori Imre 1929 és 1932 közé helyezi az ekkor született „népinek minősíthető” költemények idejére. Szerinte „a látás spon-tán naivitása, a csoda lehető legtermészetesebb működtetése, a magasnak és »mélynek« egymásba játszása, a síró-nevető szem villanása, az a merész-ség, ahogyan a groteszk képeket elővarázsolja és az az áhítat, amellyel versenyre kel a naiv festőkkel, a magyar szürrealizmus legszebb pillanatai közül való”.¹⁷ Eltérő olvasási kódok vezették tehát Bori Imrét évtizedekkel ez előtt és Kulcsár Szabó Ernőt mostanában, de nem most először, annak belátására, hogy az avantgárd, illetve a szürrealista ösztönzések szerepe a „váltás”, illetve a „nyelv létmódjának új tapasztalata” elsősorban poetológiai következmény, ami nem vagy csak részben értelmezhető biografikus nézőpontból, sokkal inkább érthető az avantgárd poétikájának hatása nyomán. Ami, s itt ismét Borira kell hivatkozni, semmit sem von le akár a filológiai, akár a biográfiai kutatások jelentőségéből, hiszen Bori a „váltásban” arcot lát, a költő arcát (is) felismeri. Tverdota György nem fogadja el sem Borinak a „váltást” jelző javaslatát, sem Kulcsár Szabónak József Attila költészete „későmodernként” való értelmezését. Szerinte József Attila költészete nem sorolható azon „szerzők, jelenségek” közé, „akik és amelyek későmodernnek minősíthetők. József Attila biztosan nem tartozik közéjük”. A József Attilára jellemző irányt Tverdota „szándékos paradoxonnal” „modern klasszicizmusnak” nevezi, „egyszerre utalva modernségére és a

¹⁵ Kulcsár Szabó Ernő, „*Szétterült ütem hálója*”, 17.

¹⁶ Kulcsár Szabó Ernő, „*Szétterült ütem hálója*”, 33.

¹⁷ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 111.

tradíciókhoz való affirmatív viszonyára”.¹⁸ Talán azért, mondom óvatosan, mert kevesebb érdeklődéssel fordul József Attila szürrealizmusa, vagy éppen a „termékeny avantgarde poétikai ösztönzések” felé. Ezek ugyanis éppen a tradícióhoz való nem kimondottan affirmatív viszonyokkal tündettek és tűntek fel. Éppen ezért vár további megbeszélésre Tverdótának az a meggyőződése is, hogy „József Attila nem volt »késő modern« költő, s ilyen küszöbhelyzet – ismétlem – nálunk a harmincas években nem létezett”.¹⁹

Tverdota megfontolásai ellenére és annak ellenére is, hogy se József Attila, se Szabó Lőrinc nem tart ki a szürrealizmus „legszebb pillanatai” mellett, amit Bori Imre is belát, amikor a költő szürrealizmusa második korszakának nagy verseit elemzi, érdemes fenntartani mind a korszakküszöb, mind a küszöbhelyzet líra- és verstörténeti megnevezéseket, mert részint a költői életművek történeti pozicionálását jelzik, részint pedig az „egységes életmű” tévhitét kezdik ki. Bori Imre az *Eszmélet* IV. és VI. versének értelmezése nyomán mondja, hogy „itt már a megélt élet tragikuma döbönt meg, minthogy József Attilánál életté lett, ami a szürrealista irodalomban és művészetben irodalom, álom, vágy maradt elsősorban. József Attila költői eredményei sem irodalmiak tehát elsősorban: nem mesterségesen előidézettek, hanem természetes módon, életéből következően adódtak”.²⁰ Szerinte tehát éppen itt, a húszas-harmincas évek fordulóján ér össze költészetében líra és élet, nyelvi és személyes tapasztalat, textualitás és biográfia, poétika és valóságra vonatkoztatás. Ennek a „találkozásnak” (is) tudható be, hogy József Attila nem tart ki a szürrealizmus, az avantgárd „legszebb pillanatai” mellett. Valószínűsíthető-e vajon Kulcsár Szabónak az az állítása, hogy „az *Eszmélet* [...] nem »nyitott struktúrát« képez, hanem olyan centrum nélküli alakzatot, amelynek már a poétikai alapelve is különbözik a térszerű középponti kifejlés klasszikus-modern mintáitól”²¹, Bori Imrének akkori, a mai József Attila-polémiáknak mind a korszakolás, mind az olvasási stratégiák kérdésében elevenbe vágó megfigyelésétől? Hiszen ahogyan Tverdota György Kulcsár Szabó Ernővel vitázva megjegyzi „a referenciális és poetológiai olvasás” szembenállásáról (is) szól a polémia. A Kulcsár Szabó Ernő képviselte „poetológiai olvasás” Tverdota interpretációja szerint arra épül, hogy „a lírai műnemet messze menő szabadság jellemzi attól a valóságtól, amelynek talaján a lírai költemények létrejönnek”, szemben a „referenciális”, a „hagyományos” olvasással és felfogásokkal, „amelyek a valóságábrázolásnak, az önkifejezésnek, az

¹⁸ Tverdota György, *A József Attila-kutatás dilemmái*, in: *A testet öltött érv*, 202.

¹⁹ Tverdota György, *A József Attila-kutatás dilemmái*, 210.

²⁰ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 120.

²¹ Kulcsár Szabó Ernő, „*Szétterült ütem hálója*”, 31.

alkotó életrajzi énjére vonatkozó referenciális viszonynak jelentőséget²² tulajdonítanak. Bori Imre – 1970-ben! – ez utóbbi olvasáshoz áll közelebb, amikor József Attila irodalmi eredményeit, a szürrealista eredményeket, hiszen ezekről van szó, nem tekinti „irodalmiak”-nak, hanem olyanoknak, amelyek József Attila „életéből következően adódtak”. Bori Imre következtetése talán azért tűnik fel meglepőnek, mert József Attila szürrealizmusa megértése felé ő maga nem az életrajzból, hanem a „világirodalmi szürrealizmusból”, vagyis „poetológiai” és líratörténeti nézőpontból közeledett. Hogy ennek ellenére mégis a „referenciális olvasás” kikötőjében horgonyzott le, annak tudható be, hogy – hangsúlyozom, 1970-et írtunk akkor – így nyomtatékosíthatta javaslatát József Attila akkori, az előírttól, az elvárttól, a kanonizálttól különböző „újraolvasására”. Meggyőződése volt ugyanis, hogy „A szürrealista világkép [...] nélkül (tehát) József Attila költészete a harmincas években sem egészében nem interpretálható a teljesség igényével, sem verseinek alapvető vonulatai nem helyezhetők el költészete egészében, s nem értelmezhetők részleteikben. Motívumai, képei, képzetei, a versekben megjelenő vágyak és kényszerképzetek a szürrealizmus »kibeszélt gondolatai« közé sorolhatók, mint ahogy a költő versképének a természetrajza alaptulajdonságaiban épen megőrizhette a harmincas években is a szürrealista kép kritériumait...»²³

Mind a „későmodern” korszakküszöb, mind a „referenciális” és „poetológiai” olvasás körül zajló mai polémiához Bori Imre már nagyon korán hozzászólt, amiből nem arra kell következtetni, hogy már akkor megsejtett valamit, ami majd csak később szólal meg, Bori Imre sem látott a jövőbe, arra azonban mindenképpen oda kell figyelni, hogy József Attila recepciójának és költészete hatástörténetének a kanonizáltságon és a kultuszképződés folyamatain túlmenően is vannak meghatározó tényezői, amelyekhez a mai József Attila-polémiákban mindenképpen gyümölcsöző (lehetne) közel hajolni. Nem hiszem, hogy ebben Tverdota György javaslata, miszerint „nem választani kell a referenciális és a poetológiai olvasás között, hanem arányosan társítani a kettőt”²⁴, segítségére lehet a József Attila-kutatásnak, mert ismeretlenek a társítás kritériumai, az arányosság pedig az irodalmi gondolkodásban nem igazán célravezető: az arányosan „innen is, onnan is” sohasem teheti ki az egészet. A Borinál hangoztatott „teljesség igénye” üres lapja nem tölthető ki arányosan. Abban azonban *A szürrealizmus ideje* meg Bori Imre későbbi József Attila-interpretációi ismeretében is vállalható Tverdota javaslata, hogy sem a referenciális, sem a poetológiai olvasás és megértés nem létesíthet mást, mint amit a recepció kulturális

²² Tverdota György, *A József Attila-kutatás dilemmái*, 198.

²³ Bori Imre, *A szürrealizmus ideje*, 121.

²⁴ Tverdota György, *A József Attila-kutatás dilemmái*, 204.

kódjai lehetővé tesznek, hiszen bennük referencialitás és poetológia együtt működik még akkor is, ha a „teljesség igénye” csupán a megértő soha be nem teljesülő nosztalgija. Hiszen az olvasásnak sem az egyik, sem a másik stratégiája „nem függetleníthető teljesen az értelmezés nézőpontjától, az értelmező érzékenységétől”²⁵, amennyiben, miként Lengyel András meggyőzően állítja, az életrajz is interpretáció...

Az 1981-ben megrendezett tanszéki, illetve akkor még „intézeti” tanácskozáson Bori Imre József Attila-problémák című dolgozatában visszatér a szürrealizmus kérdéséhez. A dolgozat polemikus éle jól felismerhető, sokkal inkább, mint *A szürrealizmus idejében* megrajzolt József Attila-képen. Bori abból indul ki, hogy József Attila költészetének megértése elé „a valódi nehézségeket nem annyira a most ünnepeelt költő műve és művészete támasztja, hanem a magunk irodalomszemléletének nem adekvát jellege”, vagyis – folytatja Bori – „gondolkodásunk valójában nem ért fel ahhoz a korszerű világgéphez, amin József Attila művészete alapul”.²⁶ Mintha a hetvenes évektől a nyolcvanas évek elejéig mit sem változott volna az irodalomszemlélet, amely hiányosságai és kizárólagosságai, főként pedig ideológiai meghatározottságai folytán nem készült fel József Attila megértésére. Többek között a szürrealista József Attila befogadására sem. Ismét az *Eszmélet* VI. darabjára hivatkozva mondja Bori, hogy „törékeny s kényes egyensúlyi pillanata ez a költőnek, amelyben az ilyen típusú költeményei születnek, hogy azután a freudizmus felé billenjen szemléleti és érzékelési »mérlegének« a nyelve, s túl ezen a társadalmi létezés kérdései is háttérbe szoruljanak, hogy az egzisztenciális létezésé lehessen a vezető szólam az érző és eszmélő ember költői megnyilatkozásaiban, s a »Valami« biztos talaja, archimédeszi pontja ellenében a »Semmi« szakadékai derengjenek fel”.²⁷

Majd így folytatja: „A szűkkeblű szürrealizmus-értelmezések nyilvánvalóan tagadják, hogy az 1930-as években József Attilának köze lenne a szürrealizmushoz, s *A város peremén* programversszakában sem hajlandók tudomásul venni ezt, amely, tudjuk, majdnem szó szerint szürrealista program (»Míg megvalósul gyönyörű képességünk, a rend, mellyel az elme tudomásul veszi a véges végtelent, a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent...«), mint ahogy a »rend«, s a »megszerkesztettség« sem mond ellen a szürrealista költőiség követelményeinek.”²⁸ Érdemes ennek a bekezdésnek még egy részletére figyelni: „Olcso lenne ugyanis azt állítani, hogy a gyógyulást kereső költő »akadt fel« a lélekelemzés »ág-bogán«, s végeredményben a »véletlen« csupán, ami lépteit igazította... A freudizmus-

²⁵ Lengyel András, *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*, 18.

²⁶ Bori Imre, *József Attila-problémák*, in: *Hungarológiai Közlemények*, 1981. szeptember, 48. sz., 205.

²⁷ Bori Imre, *József Attila-problémák*, 208.

²⁸ Bori Imre, *József Attila-problémák*, 209.

hoz ugyanis József Attilának nemcsak »életrajzi« köze volt, hanem eszmei és költői elsősorban – ebben különbözik társaitól, akik ugyancsak alávetették magukat a lélekelemzésnek, de művükben nyomát sem találjuk azoknak az ideológiai és poétikai következményeknek, amelyek József Attila »kései siratóit«, utolsó esztendejének verseit jellemzik.²⁹ Mintha *A szürrealizmus ideje* óta eltelt tíz év során Bori Imre József Attila-értésében az »életrajzi«, a »referenciális« és a »poetológiai« olvasás kiegyenlítődése helyett a »poetológiai« került volna előtérbe. Hiszen a freudizmust nem a lélek (és test) »gyógymódjaként« értelmezi, amelynek mint »nyersanyagnak« az életrajz közvetítésével közvetlen köze lenne a »kései siratókhoz«, hanem költészete (és gondolkodása) tárgyaként. Valami egészen hasonlóat állít Kulcsár Szabó Ernő is, amikor József Attila és a freudizmus viszonylata megközelítésének az eddigiektől eltérő értelmezésére tesz sürgető javaslatot, mégpedig, miként Bori is, az *Eszmélet* befogadása nyomán: »Anélkül, hogy épp az *Eszmélet* kapcsán akarnánk szaporítani a József Attila-líráról élősködő pszichoanalitikus reflexiók számát, a Freud-vonatkozásokat is úgy kellene egyszer végre szemügyre venni, mint amelyeknek elsődlegesen nem életrajzi vagy terapikus a relevanciájuk.³⁰ A *Szabad-ötletek jegyzékét* Bori »esztétikai tárgyként« érti, amikor benne a szürrealista líra kivételes teljesítményét ismeri fel.

Lengyel András szerint »József Attila a pszichoanalitikus elméletet (s az alkalmazható technikát) mint önmegértési modellt – s mint költészeti nyersanyagot kezelte.³¹ Vagyis kitart a referenciális olvasás elsődlegessége mellett, mert József Attilánál »az utolsó években a személyes élettörténet ezen az analitikusan orientált önmegértési modellen keresztül, ezek közvetítésével vált költészetté. Az életrajz közvetlen, primér költészettörténeti relevanciája – nagyon markánsan – itt érhető tetten.³² Lengyel András gondolata messze áll Kulcsár Szabóétól, viszont közel kerül Bori Imrééhez, azt azonban, ha nem is mondja ki, nem vitatja el, hogy a »pszichoanalitikus elméletnek«, de a »személyes élettörténetnek« is lehet »nem életrajzi vagy terapikus« relevanciája, vagyis értelmezhető »nyelviségként«, fikcionált »esztétikai tárgyként«. Az életrajzi aspektus a lírai mű fikcionalitását nem törli ki, és nem is mehet elébe a nyelvi megalkotottságnak. Ebben lehetne felismerni – jó lenne felismerni – azt az »arányosságot«, amire Tverdota György gondolt, amikor a József Attila-kutatásban a »referenciális és poetológiai« olvasás egymáshoz való közelítésére tett megszívlelendő, de a József Attila-polémia mai állása szerint utópikusnak tetsző, ezért vitatható javaslatot?

²⁹ Bori Imre, *József Attila-problémák*, 209.

³⁰ Kulcsár Szabó Ernő, »Szétterült ütem hálójá«, 23.

³¹ Lengyel András, *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*, 25.

³² Lengyel András, *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*, 26.